مەسعوود محەمەد

ڕەواندنەوەی دوو ڕەخنە

وەشانی یەکەم: گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ» ژمارە 80 ی مایسی ساڵی 1980
وەشانی دووەم: سایتی www.mamosta.net پاییزی ساڵی 2009

لە ژمارە 76 ی «ڕۆشنبیری نوێ» ی ئەیلوولی 1979 گۆتارەکەی د. ئاورەحمانی حاجی مارف بە ناونیشانی «با ڕێزی لێکۆڵینەوەی زانستی بگرین» گەلێک بیروڕای ئەوتۆی تێدا هەن کە نووسەران و خاوەن ڕایان بخەنە سەر لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە و ئەندێشەش. لێرەدا من بە پێی بۆچوونی خۆم و لە ڕوانگەی ڕووناک کردنەوەوە، دوو خاڵی ئەو گۆتارە سوودبەخشە دەدەمە بەر لێدوان، ئەوەندەی بشتوانم پێڕەوی ئامۆژگاریەکەی نووسەر دەکەم لەوەدا کە دەبێ لێکۆڵینەوە بە ڕێبازی ڕاست و ڕەوانی زانستکارانەدا بڕوات، هەر نەبێ بایی ئەوەندەی کە دڵگەرمی و عاتیفەی تێدا بەکار نەیەت.

خاڵی یەکەم ئەوەیە کە لە لاپەڕە 11 ی گۆڤارەکە لە بارەی وشەی «انعدام» ی عەرەبییەوە هاتووە کە گۆیا کاتی خۆی کۆنە ئەنجومەنی کۆنە کۆڕی زانیاری کورد بە هەڵە وشەی «نەمان»ی بۆ پێشنیار کردووە.

وشەی «انعدام» ئەوە دەگەیەنێ کە نەبوون بەسەر بوونەوەرێکدا بێت ئیتر مادی بێ ئەو بوونەوەرە یا مەعنەوی، وەک کە دەگوترێ «انعدام الوزن» دیارە «وزن» لەسەر زەوی هەیە و هەبوە بەڵام لە دوورایی هێندە کیلۆمەترە «انعدام» دەکات کە ئەمە پاتەوپات «نەمان» دەگەیەنێ. ئەوەی ئاشکرایە لە «فقه اللغه» ئەوەی کە فیعل لێی زیاد کرا پتر بەرەو تەئکیدی «ڕوودان» دەڕوات و لە ئیحتیمالی واتای «مطلق» دوورتر دەکەوێتەوە. فیعلی «انعدام» یش کە «مطاوع» ی فیعلی «عدم» ـە درەنگتر خۆ بەدەست ئەو واتا موتلەقەوە دەدات کە لە وشەی «عدم» وەردەگیرێت. دیارە لە کوردیشدا «نەمان» پتر خزمە لەگەڵ ڕوودان هەرچەند فیعلەکەش لێی زیاد نەکراوە، بۆیە «نەمان» ڕێکتر دێت بۆ «انعدام» وەک کە «نەبوون» بۆ «عدم» دەست دەدات.

وشەی «نەبوونی» ـش هەر ئەو واتایەی «فقر»، «عوز» ی هەیە کە د. ئاورەحمان بۆی چووە، وشەکەش لە ڕێی ڕاستە دەستووراتی وشەسازییەوە پەیدا نەبوە بەڵکوو داڕشتنێکی ڕەمەکییە کە هاتوە «ی» ـی ئەمرازی ئەبستراکتی خستۆتە پاڵ «نەبوون» ـەوە کە ئەویش هەر ئەبستراکتە. ئەم داڕشتنە ڕیزپەڕ (شاذ) ە ناشێ ببێتە بنەمای دەستووری زاراوەسازی، صەد وشەی وەکوو «نەخوێندنی، نەچوونی، نەبیستنی...» دەهاتە ناو ئاخاوتن و نووسینی کوردی و زمانەکەی دەشێواند. وشەی ڕیزپەڕ لە کوردی و غەیری کوردیدا زاوزێ ناکات، ئەگەر بکات زۆڵ دەهێنێت.

لە بارەی «نەبوونی» ـیەوە نەک ئەوەندە و بەس، بگرە جارێ هۆی هەرە گەورەی دەست نەدانی لە بری «انعدام» ماوە ڕوون بکرێتەوە: وشەی «نەبوونی» لە فیعلی «بوون» بە واتای «وجود»ەوە نەهاتوە بەڵکوو لە «هەبوون» ی بە واتای «تملک» ەوە وەرگیراوە. «هەبوون» بە

واتای «تملک» چونکە تێپەڕە، لەگەرداندا خۆی لە «هەبوون» ی بە واتای «وجود» جودا دەکاتەوە ڕاناوی تێپەڕیش لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت. لە پێشەوە لیستەی گەردانی «هەبوونی» ی بە واتای «وجود» دەنووسم:

من هەم - من هەبووم
تۆ هەیت - تۆ هەبوویت
ئەو هەیە - ئەو هەبوو
ئێمە هەین - ئێمە هەبووین
ئێوە هەن - ئێوە هەبوون
ئەوان هەن - ئەوان هەبوون

ئینجا لیستەی «هەبوون» ـەکەی «تملک»:

من هەمە، هەیەتم - من هەمبوو
تۆ هەتە، هەیەتت - تۆ هەتبوو
ئەو هەیەتی - ئەو هەیبوو
ئێمە هەمانە، هەیەتمان - ئێمە هەمانبوو
ئێوە هەتانە، هەیەتتان - ئێوە هەتانبوو

ئەم ڕێژەیەی «هەمە، هەیەتم...» ی «تملک» کێشەی زۆر بەدوادا دێت بە نموونە کە دەڵێت «هەیەتم» مەبەستت کاتی ئێستاکەیە کەچی ڕێژەکەی وەکوو «خواردوەتم، کردوەتم» ـە کە جۆرێکە لە ڕابردوو. دیسان «هەمبوو، هەتانبوو...» کە ڕێژەی ڕابردوە جودا بۆتەوە لە ڕێژەی ڕابردووی تێپەڕی عادەتی کە دەڵێ «خواردبوومان، کردبوومان...» هەر بۆیەیە ئەوەی تازە کوردی فێر دەبێ دەڵێ «هەبوومان...». ئنجا موزاریعی «هەبوون» یش بە هەردوو واتا کێشە هەڵدەگرێ کە دێت ڕێژەی موزاریعی «بوون» ی سادە وەردەگرێ: من هەم - من دەبم.

لە موزاریعی «هەمە، هەیەتم» دا کێشەکە گەورەتر دەبێ کە دێت و ڕێژەی «انتقالی پێچەوانە» وەردەگرێ ئەم «انتقالی پێچەوانە»یە لە کتێبۆلکەی «چەند حەشارگەیەک...» دا بۆ یەکەم جار باس کراوە، بەڵام زۆر پێویستی بە شەرح و ڕوون کردنەوە هەیە، ئێرەش جێگەی نییە.

وا دەزانم کەرتی «هە» لە وشەی «هەبوون» ی بە واتای «تملک» خزمی avoir ی فەرەنسی و have ی ئینگلیزییە، بەو پێیە ڕەنگە لە کۆندا «هەف بوون» بووبێت. بە واتای «وجود» یش لە

«هست» فارسی و est ی فرەنسی و is ی ئینگلیزییەوە نزیکە. لەهجە هەیە لە کوردیدا لە جیاتی «هەیە» دەڵی «هەسە».

بەهەمەحاڵ «نەبوونی» لە بنەڕەتدا «نە هەبوونی» بوە و لێی سواوە، ئێستاش دەگوترێ «هەبوونی و نەبوونی- کابرا بابایەکی هەبووە...».

لەمەوە دەردەکەوێ کە بەهیچ کلۆجێک ناشێ «هەبوونی» بۆ لای «وجود» ببرێتەوە، ئەم ڕواڵەتە چاوغەڵەتێنەی لەیەک چوونی دوو وشەکەش ناشێ تەلەزگە بە بیرمان بکات و لاتر بزەمان پێ ببەستێ بۆ دەرەوەی ڕاستە ڕێگەی زمانناسی و زاراوەسازی.

خاڵی دووەم ئەوەیە کە لە لاپەڕە 14 ی گۆڤارەکەدا وا ڕانوێنراوە کە «ن» ی چاوگ بە کۆتایی فیعلی وەک «کردن، ڕستن» ـەوە نانووسێت، گۆیا کورتە بزوێنێکی ورد دێتە نێوان کۆتایی فیعلەکان و نیشانەی چاوگەکەیانەوە بەڵام لە ڕێنووسی کوردی کە بەپیتی عەرەبی دەنووسرێ بزوێنەکە وێنەی بۆ دانەندراوە ئیتر زمانناسان هەڵەی تێدا دەکەن، یانی ئەگەر کوردی بە پیتی لاتینی بنووسرێ نیشانە بۆ بزوێنەکە بەکاردێت و هەڵەی تێدا ناکرێ.

با لەپێشەوە ئەوە بڵێم، نووسینی لاتینیش وا دەبێ سەر لە نووسەر و لێکۆڵەرەوەی کورد دەشێوێنێت وەک کە دێت لە بری «ئا، ئۆ، ئی...» تەنها یەک پیت دەنووسێت و کەچی هەریەکەیان بریتییە لە دوو دەنگی سەربەخۆی تەواو و چ فەرقێک نییە لە نێوان «دا، دۆ، دی» و «ئا، ئۆ، ئی» لە ڕووی ژمارەی دەنگەکانیەوە، نووسینی لاتینی کە بایەخی بە دەنگی «هەمزە» نەداوە و لەوەشدا سەهوێکی زلی کردوە، کێشەی بۆ ئێمەش ناوەتەوە کە بەشێکی بەرچاوی لێکۆڵەرەوەی کورد بە شوێن هەنگاوی ئەو سەهوەدا دەڕۆن و دەمەتەقە لەسەر بایەخی دەنگی «هەمزە» هەڵدەستێنن و دانەنانی نیشانە بۆ هەمزە لە نووسینی کوردیدا بە ڕاست دەزانن کەچی دەنگێکی زیدە ڕەسەن و کۆنی زمانەکەمانە، هەر ئەوەندە هەیە لە ئاخاوتنی ئێستاکەماندا هەمزە لە ناوتوێژی وشەدا نەماوە و بە زۆری لە بەرایی وشەوە دێت، تەنها لە ڕێژەی موزاریع و ئەمر نەبێ وەک دەئاخێوێ، دەئەنجنێ، بئاخێوە، بئەنگێوە، دەتئەزموم..

لە کوردیدا دەنگی لامی قەڵەویش لە بەرایی وشەوە نایەت کەسیش ناڵێ با نیشانەی بۆ دانەنرێت. دەنگی «هـ» ش دەگمەن لە ناوتوێژی وشەدا «دەبیسترێ» [نهۆم، نهۆ..]. ڕەنگە لە ئاخاوتنی ئێستاماندا هەرگیز نەچێتە کۆتایی وشەوە. مەشوورترین وشەی کۆنمان «دئاک» هەمزەی لە هەناودا هەیە.

نووسینی لاتینی کە نیشانەی بۆ ئەو دەنگە کز و بێهێزەی نێوان فیعل و «ن» ی چاووگ داناوە سەر لە نوێ وای کردووە بایەخێکی لە ڕادەبەدەر بەو دەنگە بدرێت، ڕەنگ بوو ئەگەر نووسینی لاتینی لێی بێدەنگ بایە ئەویش وەک «هەمزە» پشت گوێ خرابایە. هەرچۆنێک بێ ئەم دەمەتەقەیە لەسەر «تاوانی ڕێنووس» مەبەستی ئێرەکانە نییە، ئەوەی من بە چاوی خۆمەوە گرتووە لێرەدا شتێکی دیکەیە: ئایا ئەو دەنگە کزەی کە لە نێوان «ت، ن» و «د، ن» ی دوو فیعلی «بەستن، کردن» دایە ئەویش وەک دەنگەکانی دیکەی فیعلەکان «ب، ە، س، ت، ک، ر، د» بەشێکی بنجی پێک هێنەری وشەیە یاخود شتێکی دیکەیە؟ هەڵبەت هەموو کەس هەست بەو دەنگە کزە دەکات لەو شوێنە و لە گەلێک شوێنی تریشدا، کەواتە بابەتی لێکۆڵینەوە بوون و نەبوونی دیاردەکە نییە بەڵکوو «ماهیة» دیاردەکەیە: پرسیارمان لێرەدا «ئایا هەیە؟» نییە بەڵکوو «ئایا چییە؟» یە.

بە نیازی خۆ ڕوون کردنەوە و گوتار کورت کردنەوە وشەی نموونان کە بەپیتی لاتینی بنووسم لە بری ئەو بزوێنە بێهێزە «ı» ی بێ نوختە دادەنێم، بۆ کورتە بزوێنی «ی- کەسرەی عەرەبی» ش پیتی «i» ی نوختەدار دەدانێم، لە جیاتی کورتە بزوێنی فەتحەش «e» دەنووسم بۆ «ی» ی درێژیش، لە هەرکوێیەک بێت «y» دەنووسم، لە جیاتی «کورتە بزوێنی بێهێز» یش تەنها وشەی «بێهێز» بەکار دەهێنم، هەر جارەش بەپێی پێویست بڕگەی وشان لە یەکدی جودا دەکەمەوە تاکوو دەوری ئەو «بێهێز» ە لە پێک هێنانی بڕگە و کەرت کردنی وشە ئاشکراتر بێت.

لە چاوگی «ڕستن، کردن» دا ئەگەر بڵێین ئەو بێهێزەی پێش «ن» ی چاوگەکان بەشێکی پێک هێنەری وشەکانە ئایا دەبێ بە «ن» ی چاوگی بدەین یا بەقەدی فیعلەکە؟ دیارە ئەو بێهێزە هی قەدی فیعل نییە چونکە لە چاوگی تێنەپەڕدا بە لادانی «ن» ی چاوگ قەدی فیعلەکە دەمێنێتەوە بی ئەوەی هیچی بیهێز و بەهێزی بە دواوە بێت وەک:

مردن Mırd - mır-dın

ڕۆییشتن Ro-yısht - ro-yısh-tın

نموونەی تێپەڕم نەهێنا چونکە بە لادانی نوونی چاوگ ڕاناوی فاعیل دێت و مەسەلەکە ڕوون نابێتەوە. کەواتە دەمێنێتەوە «ن» ی چاوگ بێهێزەکەی لە قەبەڵ بکەی. ساغ کردنەوەی ئەم لایەنە نەختیک پشووی درێژی دەوێ.

«ن» ی چاوگ هەر لە دوای «د، ت» وە نایەت، بە دوای «ا، و، ی» شدا دێت وەک «فەرموون، زانین، کێڵان». لێرەشدا ئاشکرایە، هاتنی ئەو بێهێزە لە دوای بزوێنەکانی «و، ی، ا» موستەحیلە چونکە بزوێن هەر کۆنسنانتی بە دوادا دێت، بێهێزەکەش کۆنسنانت نییە.کەواتە

دەرکەوتنی ئەو بێهێزە لە چاوگاندا هەر لە چاوگی دال و تێ مومکینە. ئێستا قەدی فیعل دەدەینە ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی کۆ و دەڵێین: «کردمان، kır- dı-man» دەبینین هەمان بی هێز لە بەرایی ڕاناوەکەشدا هات وەک لە پێش «ن» ی چاوگدا هات، ئیتر هەمان پرسیار هەڵدەستێ لەوەدا ئایە ئەو بێهێزە بەشێکی ڕاناوەکەیە؟ خۆ زانیمان ناشێ بەشێکی فیعلەکە بێت؟ یەک لا کردنی پرسیارەکە لە ئاست ڕاناودا کارێکی ئاسانە چونکە دەتوانین جێگۆرکێ بە ڕاناو بکەین و بزانین بێهێزەکە چی لێ بەسەر دێت.

بابێنین پێشگری «هەڵ» بخەینە سەر فیعلەکە کە بۆ ئەوەی ڕاناوەکەی لێ بستێنێ: دەڵێین «هەڵمان کرد، hel-man kırd». لێرەدا هیچ بەهێزو بێهێز لە بەرایی ڕاناوەکە دەرنەکەوت، کەواتە بێهێزەکە بەشێکی ئەویش نییە ئەدی چییە؟

ڕاستی مەسەلەکە ئەوەیە کە ئەم بێهێزە پێداویستێکی فۆنەتیکی ناچارییە کە لە هەندێ وشەدا دێنە دوای یەک لە دەنگەکانی وشە بۆ ئەوەی بتوانرێ تلفظی پی بکرێ، کە پێویستیش نەما بێهێزەکە لە خۆوە دەڕەوێتەوە. ئێمە دیتمان لە فیعلی «kır-dı-man» دا بێهێزەکە هاتە دوای قەدی فیعل و بوو بە بەشی یەک لە بڕگەکانی، بەڵام لەگەڵ پێشگری «هەڵ» ئەو ناچاری و پێویستییە نەما چونکە بە پیتی داخوازی دەنگسازی کوردی وشەی وەک «هەڵ» لە بەرایی وشاندا پێویستی بەو بێهێزە لکێنەرە نییە بەڵام کە تاکە یەک دەنگی بەدوادا هات پێویستە کە پەیدا دەبێ. تۆ سەیری وشەی «بەد» هەرچەند وەک فیعلی «کرد» بە «د» کۆتایی دێت چونکە لە کێشی «هەڵ» ە پێویستی بەو بێهێزە نییە لە بەرایی ڕاناوەکەدا وەک کە دەڵێی «بەدمان کرد bed-man-kırd» بەڵام کە هاتی یەک تاکە دەنگت بەدوا «هەڵ، بەد» دا هێنا ناچاریت بەو بێهێزە لکێنەرە لەیەکدیان ئاشنا بکەیت وەک:

هەڵم گرت He-lım-gırt
بەدم کرد Be-dım-kırd

تەنانەت حوکمی ئەو دەستوورەی دەنگسازییە وای کردوە بەشێکی وشەی «هەڵ، بەد» لەگەڵ ڕاناوەکەدا ببنە بڕگە و لە بەشی سەرەتای وشەکان جودا ببنەوە.

یەک لە دەستووری هەرە بەرچاوەکانی فۆنەتیکی کوردی ئەوەیە کە ئەگەر بزوێن بە دوا ئەو دەنگەدا هات کە بێهێزەکەی لە پێشدایە بێهێزەکە تێ دەچێت وەک لەم نموونەنەدا دەردەکەوێت: وشەی «گەنم، ge-nım» بە ناچاری ئەو بێهێزەی تێدا هاتوە تا مومکین بێ «م» کە بە دوا «ن» ەکەدا بێت، بەڵام کە هاتی بزوێنت خستە دوای «م» ەکە ئەو بێهێزە دەڕەوێتەوە کە دەڵێی:

گەنمەکە gen-meke

هەروەها وشەی «کرم» یش کە بوو بە «کرمان» بێهێزەکەی پاش «ر» ەکە تێ دەچێت.

Kır-man - kı-rım

هەرچەندە ئێمە ناتوانین جێگۆڕکێ بە «ن» ی چاوگ بکەین بەڵام دەتوانین وەک کارێکی بەدیهی چی لە ڕاناوەکانی و وشەکانی دیکە بە دیاری دا، بۆ «ن» ی چاوگ بکەین بە دەستوور چونکە ئەویش دەنگێکە وەک ئەوان.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە جێگۆڕکێ بۆ «ن» ی چاوگ مومکین نییە، دەتوانین بیخەینە بەر دەستووری هاتنی بزوێن بۆ دوایەوە چونکە، خوا و تالع، پاشگری هەیە ئەم کارەمان بۆ بکات:

دوو فیعلی «ڕستن»، «کردن» کە پاشگری «ەوە» یان بەدوادا هات باری ئەو بێهێزەیان شلۆق دەبێ چونکە ئەوسا دەتوانی تێی ببەیت و بڵێیت: Kırd-newe / Best-newe

وەک هەست دەکەیت تێ بردنی بێهێزەکە لە «بەستنەوە» دا خۆشترە، کە ئەمەش هەر بڕیاری خزمایەتی نێوان دەنگەکانی کوردییە، خۆ ئەگەر «ن» ـەکە بە دوا «و» ی کۆنسنانتدا هاتبایە تێبردنی ئەو بێهێزە دەبوو بە کارێکی ناچاری وەک لەم نموونەیەدا دەدیترێ: وشەی «کەون، ke-wın» کە بێهێزەکەی تێدایە لە تەرکیبی خوارەوەدا بە تەواوی دەی دۆڕێنێت: Kew-ne zam.

فیعلی «فرۆشتن» لە هەندێ بەکارهێناندا دەبێتە «فرۆتن» هەروەک کرۆشتن دەبێتە «کرۆتن» - لە شیعری مصطفی بەگی کوردی هاتوە - جا ئەگەر بزوێنیان بخەینە کۆتاییەوە تێبردنی بێهێزەکە لە «فرۆتن، کرۆتن» دا لە بارترە تا «فرۆشتن، کرۆشتن» دیارە هەست کردنیش بەم ڕاستییە کاری سەلیقەیە:

Fı- rot- ne- ke
Kı- rot- ne- ke

وشەی «تووتن» کە ئەویش وەک «ڕستن» دەنگی «ت» ـەکەی کەوتۆتە پێش «ن» ـەکەیەوە و ئەو بێهێزەشیان لە نێواندایە، بێنە بزوێنی بدەیێ و سەیری بکە چۆن بێهێزەکەی دەڕەوێتەوە:

Toot-ne- kem / too- tın

من لە نووسینی لێرە بەپێشەوەی خۆمدا ناوی ئەو بێهێزەم ناوە «قورس کردن- قورسایی» چونکە نە بزوێنی درێژە و نە کورتە [واتە نە ئەلفە و نە واو، نە یێ و نە کەسرە و نە فتحە و نە بۆر] نە

دەشتەوێ بزوێن لەو شوێنەدا بەکار بهێنیت: ناچاریەکی دەربڕینی دەنگی بێبزوێنە لە حاڵەتی تایبەتیدا ئەم قورس کردنە لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ و هەر کە ناچاریەکەش نەما قورساییەکە تێدەچێ، وەک ئەوەی پاسەوانی شەوانەی خانوو لەگەڵ گزنگی خۆر بۆی دەردەچێت و هەرگیز بە بەشێکی خانوەکە حیساب ناکرێ، یاخود ساردی و گەرمی ئاو و هەوا بەشێکی پێک هێنەریان نین وەک کە ئۆکسۆجین بەشێکیانە.

ئەم دیاردەیەی قورس کردنی دەنگ و تێبردنی لە زمانی کوردیدا تا بڵێی بەکێشەیە بەڵام کورد هەستی پێ ناکات چونکە بە سەلیقەی زگماک دەزانێ لە کوێ دەنگەکان قورس بکات و چۆنیان ڕەها بکات کەچی بێگومان غەیری کورد زەحمەتی تێدا دەکێشێت و ڕەنگە هەر تێی بڕ نەکات. لە گوتارێکی خۆمدا «فۆنەتیک چیمان بۆ بکا؟» کە لە بەشی یەکەمی بەرگی سێیەمی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد- 1975» دا بڵاو کرایەوە مەیلەو بە درێژی ئەم دیاردەیەم باس کردووە. لەو نووسینەدا ڕوونم کردۆتەوە کە دەنگەکانی زمانی کوردی لە ڕووی گونجان و حەز لە یەکدی کردنەوە چوار پلەیان هەیە، وا لێرەدا بە کورتی باسیان دەکەمەوە:

پلەی یەکەم: گونجانی تەواو. لەم پلەیەدا دەنگەکان بەدوا یەکدیدا دێن، قورس کردن هەڵناگرن وەک کە «د» بەدوا «ر» دا دێت وەیا «ت» دەکەوێتە پاش «س» و هی تریش:

Gu-lıng, deng, shest, mast, merd, kurd, rend, mend, khurt, kert, khu- rısht, gesht.

پلەی دووەم: گونجان. لێرەدا دەشێ قورس کردن هەبێت و دەشێ نەبێت وەک دەنگەکانی «ر، گ» «ن، ک»:

«بەرگ» Be-rıg, berg
«دەنک» De-nık, denk

پلەی سێیەم: نەگونجان، بریتییە لەوەی کە پێویستە قورسایی بخرێتە سەر دەنگی پێشەوە وەک:

Ke-sır
He-le-dın
Che-shın

پلەی چوارەم: دژایەتی. ئەویش نەهاتنی دەنگێکە بەدوا دەنگێکی دیکە مەگەر بزوێنی ئاشکرایان لە نێواندا بێت وەک «ر، ل» و «ل، ر» بە هەردوو شێوەی لاواز و قەڵەویانەوە وەک «ق-ک،

ک-ق» و «س-ز، ز-س، ش-ر و ....» [تەنها وشەی «سژ» م بەبیردا دێت کە «س» تێیدا هاتۆتە پێش «ژ» ی خزمی «ش»]

زمانەوان و دەنگناسی کوردی لەسەریەتی ئەم بەدیهیانە بەهەند هەڵبگرێ وەک کە دێت دەستووره ناسراوەکانی ڕێزمان و فۆنەتیک ئەزبەر دەکات و دەیانڵێتەوە. هیچ لە بایەخی ئەم دیاردە گرنگەش کەم نابێتەوە بەوەدا کە جارێ بیری لێکۆڵەرەوەی کوردی بۆ نەچوە، ئنجا کە ئێمە بێین ئەم دەستوورانە و دەستوورەکانی دیکەی «دەنگ» ی کوردی بەسەر پێک هاتنی چاوگی وەک «ڕستن، کردن» دا بهێنین و یەکێک لە دەستوورەکانی وشەسازیشی بدەینە پاڵ دەبینین لەبەر سێ هۆی زۆر بنجی ڕێگە نییە بۆ تێبردنی ئەو قورساییەی سەر «ت، د» ی پێش «ن» ی چاوگ:

- یەکەم: «ن» ی چاوگ لە لاوە دێتە کۆتایی وشەکان، بە پێی ئەوەی کە لە کوردیشدا دەنگی لاوەکی بە عادەت داخوازی قورس کردن لە دەنگی پێش خۆیەوە دەکات، ناچارین دەبێ ئەو «ت، د» ە قورس بکەین، ئەم دەستوورەش هێندە بەهێزە خۆی زاڵ دەکات بەسەر دەستووری «پلەی گونجانی تەواو» دا. بەنموونە وشەی کەس بدە بە کەسی دوەمی تاک، کە «ت» ـە، دەبینی پێویستە قورسایی بخەیتە سەر «س» ـەکە هەرچەند دەنگی لەپێش «ت» دا قورسایی قبوڵ ناکات: ke-sıt وەک لە ڕستەی «من کەسم نەدیتوە، تۆ کەست دیتوە؟»دا هەست بە قورس کردن دەکەیت لەو «س» ـەی پێش «ت» دا بەڵام کە هاتی «ت» ـەکەت بزاوت خێرا قورساییەکە هەڵدەستێ وەک kes-tan «کەستان چۆتە شار؟».
  ئەم دەستووره بۆ خۆی بەسە بۆ ئەوەی «ن» ی چاوگ بەهۆی ئەو قورس کردنە لە دەنگی پێش خۆی داببڕێت، بەڵام دوو دەستووری دیکەش پاڵپشتی لێ دەکەن کە دەبنە هۆی دوەم و سێیەم.
- دوەم: «ن» ی چاوگ بۆ خۆی لە پلەی نەگونجاندایە لەگەڵ هەردوو دەنگی «ت، د». گونجانی «ن، د» لەو حاڵەتەدا دەبێ کە «ن» ـەکە لە پێشەوە بێت لێرەدا «د» ەکە لە پێشەوەیە، هەروەها بە نیسبەت «ت، ن» یشەوە. گونجانی «س، ت» و «ن، گ» و «ر، ت» یش هەمووی هەر وەهایە. کە جێگەی دەنگەکانت گۆڕی گونجانیان نامێنێ. بەو پێیە ئەگەر «ن» ی چاوگ لە لاوەش نەهاتبایە و بەشێکی پێک هێنەری ئەسڵی وشەکە بایە هەر داخوازی ئەو بێهێزەی دەکرد بۆ دەنگی پێش خۆی.
- سێیەم: ئەو دەنگانەی لە فیعلی کوردیدا دەکەونە پێش «ت، د» ی کۆتایی فیعلەکانەوە هەموویان لە پلەی گونجانی تەواو دان لەگەڵ «ت، د» دا. دەنگی «د» ی چاوگ تەنها دوو دەنگی «ر، ن» لە پێشەوە دێن وەک:

کردن، بردن، خواردن- ستاندن، کەندن، خوێندن... هتد. دەنگی «ت» ی چاوگیش دەنگەکانی «ر، س، ش، ف، و» لە پێشیەوە دێن وەک «گرتن، بەستن، مشتن، گلۆفتن، کەوتن- مەبەست [و] ی کۆنسنانتە». دەنگەکانی «س، ش، ر» گونجانیان لەگەڵیدا تەواوە. دوو دەنگی «و، ف» یش وەک تەواو وەهان [شەرحی ئەمە لێرەدا جێی نابێتەوە بە هەمەحاڵ گونجانیان لەگەڵ «ت» دا زۆر بەهێزترە لە «ن» لەگەڵیدا].

ئنجا کە حاڵ وەها بێ، ئەو «ن» ـە چاوگییە کە لەلاوە بۆ وشەکەش نەگونجێت چۆن دەتوانێ گونجانی تەواوی پێش خۆی هەڵوەشێنێت؟ بە سەرنج گرتن لە «وشەی کوردی» دەردەکەوێ ئەم دیاردەیەی گونجان و نەگونجانی «دەنگەکانی کوردی» لەگەڵ یەکدیدا هەر وەک کاری کردۆتە سەر نەبوونی وشەی وەک «کارل، مێلرۆز...» دەخلی زۆریشی بوە بەسەر شێوە و شکڵی گەلێک لە وشەکانی کوردی، بە نموونە وشەی پڵنگ. Pı-lıng بڵند bı-lınd هەرگیز نەدەشیا bıl-nıd, pıl-nıg بن چونکە خزمایەتی نێوان «ن،گ» و «ن، د» ڕێ نادات قورساییەکە بچێتە سەر «ن» ـەکە، کەچی وشەی فرتک fır-tık ئەو شێوەیەی وەرگرتوە کە پڵنگ، بڵند وەریان نەگرت چونکە دەنگی «ر» لە پێش «ت» دا قورسایی هەڵناگرێ لەبەر ئەمە پێت ناکرێ بڵێی fı-rıtk وشەکانی فرشتە fı-rısh-te, کەرستە، ke-rıs-te ش ناشێ بکرێتە ker-sı-te... fır-shı-te چونکە گونجانی نێوان دەنگەکانی «ش، ت- س، ت» ناهێڵێ لەو شوێنەدا قورسایی بچێتە سەر «ش، س». لە وشەی «بڕشت، bı- rısht» دا سەرەڕای ئەوەی کە «ش، ت» لە لاوە هاتوە بۆ وشەکە، گونجانیشیان لەگەڵ یەکدیدا تەواوە کە ناهێڵێ بە قورس کردن لە یەکدی دابڕێن، ئنجا «ڕ، ش» یش لە پلەی نەگونجاندان.... کەواتە ئەم وشەیە هەر دەبێ ئەم شکڵەی هەبێ.

بەڕاستی ئەم دیاردەیە لە کوردیدا کارێکی وەهای کردوە کە لە هەندێ زمانی دیکەدا نەیکردوە. لە عەرەبیدا هەر بەجارێ هیچ بایەخێک بەو قورس کردنە نەدراوە ناشکرێ پێی بدرێ، چونکە سەرلەبەری داڕشتن و «صرف» و دەنگسازی عەرەبی لە سەر تێنەخوێندنەوەی ئەو قورس کردنە هەڵستاوە. تەنانەت لە عەرەبیدا کورتە بزوێنی «فتحە، ضمە، کسرە» ش بایەخی دەنگەکانی دیکەیان نییە چونکە، بەتایبەتی لە فیعلدا، ئەو کورتە بزوێنانە لە «تصریف و أشتقاق»دا دێن و دەڕۆن و تێدەچن و دەگۆڕێن وەک «قتل، قاتل، استقتل، یقتل، مقاتلة» ئەوەی ناگۆڕێ و تێناچێ هەر دەنگە کۆنسنانتەکانی «ڤ، ت، ل» ـە. بزوێنە درێژەکانیش بەقەدەر کۆنسنانت هەمیشەیی و نەگۆڕاو نین بۆیە پێیان گوتون «حروف العلە» لە وشەی وەک «علم» کە چاوگە ئەو قورساییەی سەر «ل» ـەکە نرخی نییە چونکە وشەکە دەبێ حەرەکەی بدرێتێ یا بە فەتحە یا بەکەسرە یا بە «ضمة» هەر کە حەرەکەشی درایە قورساییەکە نامێنێ.

ئاخێوەری عەرەبی لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێک، مامڵەتگۆڕی لەگەڵ ئەو قورس کردنەدا دەکەن. میسریەکان، بە پێچەوانەی عێراقیەکان لە حەدبەدەر دژی قورس کردنن، بە نموونە لە وشەی «قلب - ئەلب، شمس» دا هیچ قورسایی ناخەنە سەر «ل، م» وەیاخود دێن ناوی «جیمس بۆند» دەکەنە «جیمسی بۆند» تاکوو «م» ی «جێمس» لەم قورس کردنە ڕەها بکەن، کەچی عێراقی دەڵێن «دەرووب، گەلووب» لە جیاتی «قلب، درب» تەنانەت لە قسە کردندا «ر» ی پێش «د» یش قورس دەکەن بە پێچەوانەی کورد، وەک کە دەڵێن «لێلیت الفرد - ليلة الفرد fe-rıd». «فريد الاطرش» چونکە بە ئەسڵ میسری نییە لە گۆرانی «احلی همسە» دا دەنگی «ش» لە وشەی «اشجان» وەها قورس دەکات بەدرێژای ئەلفێکی تەواو لە «ج» ـە کەی دادەبڕێ، هەر هۆی ئەوتۆیش بوو وای کرد جارێکیان «عەبدول وەهاب» بڵێ «فەرید ناتوانێ خۆی لە شامیەتی ڕزگار بکات».

لە کوردەواریشدا مامەڵەتگۆڕی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە لەگەڵ دەنگەکاندا دەکرێ. لە بەری بادینانادا هەندێ وشە هەن بە سکونی تەواو دەست پێ دەکەن، واتە بێ قورس کردن، کە ئەمە لە سۆران و باباندا مومکین نییە. دەوروبەری هەولێر پتر حەز لە قورس کردن دەکەن تا وڵاتی کۆیە و سلێمانی و ڕانیە و سابڵاغ. تەنانەت ئەسڵە هەولێری وشەیەکی وەک «چی» دەکەن بە «چ» ی قورس کراو.

لە ئینگلیزیدا ئەم قورس کردنە بایەخی پێ نەدراوە، لە نووسینیشدا دەرناکەوێ هەرچەند بە پیتی لاتینیش دەنووسن. بە نموونە وشەی film ئەگەر بەپێی ئەو داخوازیە بنووسرێت کە بۆ «ڕستن، کردن» کراوە دەبێ «fi- lım» بنووسرێت، بەڵام دیارە لزوم نییە بەو قورس کردنە چونکە گوتت filming قورساییەکە هەڵدەستێ، خۆ ناشکرێ یەک وشە بە دوو جۆر بنووسرێت، نەخۆ هەرچی ڕێنووس هەیە دەشێوێت. سەیرێکی ڕێنووسی ئینگلیزی بکەین لەوێدا ئەو بێهێزە لە وشەی وەک sparrow, drill, try, snow, clean یشدا دەرناکەوێ هەرچەند هەموو دەنگەکانی پێشەوەشیان کەوتوونەتە پێش کۆنسنانت، خۆ دیاریشە دەنگی سەرەتای وشە، کە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەهات، بە ناچاری قورس دەکرێ. هیچ وشەیەکی ئینگلیزی نییە لەم جۆرە بێت و نیشانەی قورس کردنی تێدا بنووسرێت.

لە فارسیدا کێشەی قورس کردنی دەنگی پێش «ن» ی چاوگ بەوەدا هەڵستاوە کە فەتحەی خراوەتە سەرێ وەک: ڕەفتەن، کەردەن، ئاموختەن.. تەنانەت ئەم فەتحەیە لە وشەی ئیزافەکراو بۆ هەندێ ڕاناویش هەر بەکاردێت وەک: دەسنەت، نامەش، پدەرەم... جا ئەگەر بڵێن لە کوردیدا قورساییەکە پاشماوەی ئەم بزوێنەیە هەر دادمان نادات چونکە هەر کە بزوێن نەما

دەستوورەکانی دەنگسازی و وشەسازی خۆیان دەسەپێنن چ لەم کێشەیەدا بێت و چ لە شتێکی دیکەی سەر بەئاخاوتندا بێ.

ئەم باسە گەلێکی بەبەرەوەیە، هەم لە تەرکیبی ناوەکی وشە و ڕستەی کوردی و هەم لە ڕووی لێکۆڵینەوەی بەراوردی نێوان زمانانەوە، بەتایبەتی چونکە هەر دەنگێک لە دەنگەکانی کوردی وەک ئەوەی لە زاری کوردەوە دێنە دەرێ، نەک لە زاری یەکێکی دیکە، خاسیەتی خۆی هەیە و بەپێی ئەو خاسیەتەش حوکمی تایبەتی لە وشەسازی و دەنگسازی کوردی دەکات.

لە کۆتای ئەم گۆتارە ناتەواوەدا دەڵێم: قورس کردنی کۆنسنانتی پێش «ن» ی چاوگ بەشێکی بنچینەی وشە نییە، نە هی فیعل و نەهی «ن» ـەکە، ناچارییەکی فۆنەتیکی دەیخاتە کۆتایی فیعلەکانەوە وەک کە دەیخاتە شوێنێکی دیکە لە هەزاران وشەی کوردیدا. هەر کە ناچاریەکەش نەما قورساییەکە یا دەشێ هەڵستێ یان دەبێ هەڵستێ لەبەر ئەمە پێویست نییە لە جێگەی وەک «ڕستن، کردن» دا نیشانەی بۆ دابندرێ چونکە نە لە واتدا و نە لە شوێنی دیکەدا بەردەوام نییە و نەمانی بەسەردا دێت. خۆ جایەزیش نییە نیشانە بۆ دەنگی نەبووی دابندرێ.

هەرچۆنێک بێ دەبێ لە نەمانیدا نیشانەکەی لابدرێت نەخۆ ئاخاوتنی کوردی دوای بەینێک گۆڕانێکی گەورەی ناڕەوای بەسەردا دێت چونکە لەم سەردەمەدا «زمان» بە دائیمی دەخوێندرێتەوە ئیتر چۆنی بنووسی وەهای لێ دێت بەتایبەتی چونکە لە سەدی نەوەد و پێنجی منالان دەچنە مەکتەب و «نووسین» دەخوێنن و دەڵێنەوە. مامۆستاکانیشان هەر 10-15 ساڵێک دەتوانن لە گۆتنەوەدا هەڵەی ناو نووسینەکە ڕاست بکەنەوە، وردە وردە مامۆستا و قوتابی دەنووسن و دەڵێن «Se-rı-man / sı-pı-lım / bes-tı-ne-we بەستنەوە، سپڵم، سەرمان»...

تکا و ئامۆژگاری: ئەگەر خۆێنەرێک بە بیریدا هات ڕەخنە بگرێ لەوانەی گوتوومن، وەک ئەوەی لە وشەی «بریندار، بەدکار، بەرچنە، بەرگر...» دا دوا پیتی «برین، بەد، بەر...» قورس نەکران هەرچەند لە لاوەش «...دار، کار، چنە، گر...» پێیانەوە نووساون با خێرایی نەکا لە بڕیاردان لەسەر هەڵە بوونی ئەو دەستوورانەی دەنگسازی و وشەسازی کە لەم گوتارەدا باسیان کراوە چونکە باوەڕم هەیە بەشی زۆری ڕەخنەکان وەرامی ڕێکوپێکیان هەبێت، بەداخەوە ئەم گوتارە بەشی ئەوەی نەکرد کە بەشی زۆری تێبینی و بیروڕاکانی خۆشم بگرێتەوە.

«...»